Ijfans International Journal of Food and Nutritional Sciences
ISSN PRINT 2319 1775 Online 2320 7876
Research Paper © 2012 IJFANS. All Rights Reserved, Journal UGC CARE Listed (Group-I) Volume 14, Issue 05, 2025

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ नागपूर संलग्नित अनुदानित महाविद्यालयातील शिक्षकांद्वारे ग्रंथालयातील माहिती स्त्रोतांचा अध्यापन प्रक्रीयेतील वापर – एक अभ्यास

सुरेंद्र दिगांबर अवथरे[१], डॉ. डॉ. डी. डब्ल्यू. देवते[२]

[१]संशोधन विद्यार्थी, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपुर विद्यापीठ, नागपूर.

[२]ग्रंथपाल, बॅ. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय, मोहपा, जि. नागपूर

गोषवारा

शिक्षक अध्यापन प्रक्रिया प्रभावी आणि रंजक बनवण्यासाठी ग्रंथालयातील विविध माहिती स्त्रोतांचा व्यापक वापर करतात. हे स्त्रोत शिक्षकांना वर्ग तयारी, अभ्यासक्रम नियोजन, अद्ययावत माहिती मिळवणे आणि विद्यार्थ्यांमध्ये संशोधन वृत्ती विकसित करण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरतात. अध्ययनात संभाव्यता नमुना पद्धतीचा साधा यादृच्छिक नमुना निवड पद्धती अंतर्गत महाविद्यालयातील एकूण ४०० शिक्षकांची अध्ययनाकरीता निवड करण्यात आली. प्रस्तुत अध्ययनात प्राप्त माहितीच्या सांख्यिकीय विष्लेषणावरून असे आढळले की बहुतांश शिक्षक ग्रंथालयातील पाठ्यपुस्तक व वृत्तपत्रांचा अध्यापनासाठी मोठ्या प्रमाणात वापर करतात. तसेच ग्रंथालयातील जर्नल्स, विश्वकोश, शोध प्रबंध व तांत्रिक अहवालाचा अध्यापनासाठी साधारण प्रमाणात वापर करतात.

बीज शब्द: राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, अनुदानित महाविद्यालय, माहिती स्त्रोत, अध्यापन प्रक्रिया

१.० प्रस्तावना

उच्च शिक्षण क्षेत्रामध्ये ज्ञाननिर्मिती, अध्यापनातील गुणवत्ता, संशोधनाची परिणामकारकता आणि विद्यार्थीकेंद्रित शिक्षण या सर्व बाबींसाठी ग्रंथालय हे महत्त्वाचे ज्ञानकेंद्र मानले जाते. आजच्या माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या युगात अध्यापन केवळ पाठ्यपुस्तकांपुरते मर्यादित राहिलेले नाही. शिक्षकांना विषयातील अद्ययावत घडामोडी, नवीन संशोधन निष्कर्ष, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण आंतरशाखीय अध्ययन तसेच परिणामाधारित शिक्षण यांचा विचार करून अध्यापन करावे लागते. या उद्देशासाठी मुद्रित व डिजिटल ग्रंथालयीन माहिती स्रोतांचा वापर अपरिहार्य ठरतो. विशेषत: संदर्भग्रंथ, संशोधन नियतकालिके, ई–जर्नल्स, ई–पुस्तके, प्रबंध, विश्वकोश, शब्दकोश, ऑनलाइन डेटाबेस आणि मुक्त प्रवेश स्रोत हे शिक्षकांच्या अध्यापन प्रक्रियेला बळकटी देतात. महाविद्यालयीन ग्रंथालये शिक्षकांना विविध प्रकारच्या सेवा पुरवितात. संदर्भ सेवा, व्ा॰, इंटरनेट सुविधा, ई–संसाधनांचा प्रवेश, प्रश्नपत्रिका संच, संशोधन प्रबंध, पुस्तक प्रदर्शन, नवीन पुस्तकांची माहिती, वर्तमान जागरूकता सेवा आणि निवडक माहिती प्रसारण सेवा यांमुळे शिक्षकांना आवश्यक माहिती वेळेवर उपलब्ध होते. अनेक संलग्न महाविद्यालयांनी प्छथ्स्प्ठछम्ज छ.स्ैज सुविधा, डिजिटल ग्रंथालय, प्रश्नसंच आणि ऑनलाइन माहिती सेवा उपलब्ध करून अध्यापन प्रक्रियेला पाठबळ दिले आहे. याच अनुषंगाने अनुदानित महाविद्यालयातील शिक्षकांद्वारे ग्रंथालयातील माहिती स्त्रोतांचा अध्यापन प्रक्रियेतील वापर या विषयाचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो.

२.० अध्ययन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनाच्या आराखड्याचे स्वरूप आदर्श मुलक सर्वेक्षण आणि वर्णनात्मक आहे व अध्ययन क्षेत्र विदर्भातील वर्धा, नागपूर, भंडारा, व गोंदिया जिल्हा आहे. प्रस्तुत संशोधनाचे विश्व विदर्भातील वर्धा, नागपूर, भंडारा, व गोंदिया जिल्ह्यातील राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ नागपूर संलग्नित अनुदानित महाविद्यालयातील शिक्षक आहेत. अध्ययनात संभाव्यता नमुना पद्धतीचा साधा यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीचा वापर करून राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ नागपूर संलग्नित अनुदानित महाविद्यालयातील एकूण ४०० शिक्षकांची अध्ययनाकरीता निवड करण्यात आली. प्रस्तुत संशोधनात प्राथमिक तथ्य संकलन पध्दतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. प्राथमिक तथ्य संकलना करीता प्रमाणिकृत मुलाखत अनुसूचीचा वापर करण्यात आला. प्रस्तुत अध्ययनात उपकल्पनांची सत्यता तपासण्यासाठी काय वर्ग परिक्षण या सांख्यिकीय चाचणीचा वापर करण्यात आला व संभाव्यता पातळी ०.०५ निर्धारीत करण्यात आली. सर्व सांख्यिकीय चाचण्या ैै १८.० या सॉफ्टवेअरद्वारे करण्यात आल्या.

३.० तथ्याचे सांख्यिकीय विश्लेषण

IJFANS International Journal of Food And Nutritional Sciences Official Publication of International Association of Food and Nutrition Scientists

माहिती स्रोतांचा शैक्षणिक उद्देशासाठी वापर करण्याचे प्रमाण

३.१ महाविद्यालयातील शिक्षकांद्वारे ग्रंथालयातील पाठ्यपुस्तकांचा अध्यापनासाठी वापर करण्याचे प्रमाण

सारणी क्र. १: महाविद्यालयातील शिक्षकांद्वारे ग्रंथालयातील पाठ्यपुस्तकांचा अध्यापनासाठी वापर करण्याचे प्रमाण दर्शविणारी सारणी

माहिती स्रोत	संख्या	टक्केवारी
मोठ्या प्रमाणात	३३९	८४.८
साधारण प्रमाणात	६१	१५.३
कमी प्रमाणात	०	०.०
अजिबात नाही	०	०.०
एकूण	४००	१००.०

काई—वर्गमूल्य: ७८६.४२य स्वातंत्र्यांश: ३य तालिका मूल्य: ७.८२य च मूल्य: ढ०.०५

सारणी क्र. १ मध्ये महाविद्यालयातील शिक्षकांद्वारे ग्रंथालयातील पाठ्यपुस्तकांचा अध्यापनासाठी वापर करण्याचे प्रमाण दर्शविण्यात आले आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार ८४.८ टक्के शिक्षक शैक्षणिक उद्देशासाठी पाठ्यपुस्तकांचा मोठ्या प्रमाणात वापर करीत असून १५.३ टक्के शिक्षक पाठ्यपुस्तकांचा वापर साधारण प्रमाणात करत असल्याचे आढळले.

३.२ महाविद्यालयातील शिक्षकांद्वारे ग्रंथालयातील जर्नल्सचा अध्यापनासाठी वापर करण्याचे प्रमाण

सारणी क्र. २: महाविद्यालयातील शिक्षकांद्वारे ग्रंथालयातील जर्नल्सचा अध्यापनासाठी वापर करण्याचे प्रमाण दर्शविणारी सारणी

माहिती स्रोत	संख्या	टक्केवारी
मोठ्या प्रमाणात	१००	२५.०
साधारण प्रमाणात	२२०	५५.०
कमी प्रमाणात	८०	२०.०
अजिबात नाही	०	०.०
एकूण	४००	१००.०

काई—वर्गमूल्य: २४८य स्वातंत्र्यांश: ३य तालिका मूल्य: ७.८२य च मूल्य: ढ०.०५

सारणी क्र. २ मध्ये महाविद्यालयातील शिक्षकांद्वारे ग्रंथालयातील जर्नल्सचा अध्यापनासाठी वापर करण्याचे प्रमाण दर्शविण्यात आले आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार २५.० टक्के शिक्षक शैक्षणिक उद्देशासाठी जर्नल्सचा मोठ्या प्रमाणात वापर करीत असून ५५.० टक्के शिक्षक जर्नल्सचा वापर साधारण प्रमाणात करतात, तसेच २०.० टक्के शिक्षक जर्नल्सचा वापर कमी प्रमाणात करत असल्याचे आढळले.

३.३ महाविद्यालयातील शिक्षकांद्वारे ग्रंथालयातील वृत्तपत्रांचे अध्यापनासाठी वापर करण्याचे प्रमाण

सारणी क्र. ३: महाविद्यालयातील शिक्षकांद्वारे ग्रंथालयातील वृत्तपत्रांचे अध्यापनासाठी वापर करण्याचे प्रमाण दर्शविणारी सारणी

माहिती स्रोत	संख्या	टक्केवारी
मोठ्या प्रमाणात	२८१	७०.३
साधारण प्रमाणात	१०४	२६.०
कमी प्रमाणात	१५	३.८
अजिबात नाही	०	०.०
एकूण	४००	१००.०

काई—वर्गमूल्य: ५००.०२य स्वातंत्र्यांश: ३य तालिका मूल्य: ७.८२य च मूल्य: ढ०.०५

सारणी क्र. ३ मध्ये महाविद्यालयातील शिक्षकांद्वारे ग्रंथालयातील वृत्तपत्रांचे अध्यापनासाठी वापर करण्याचे प्रमाण दर्शविण्यात आले आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार ७०.३ टक्के शिक्षक शैक्षणिक उद्देशासाठी वृत्तपत्रांचा मोठ्या प्रमाणात वापर करीत असून २६.० टक्के शिक्षक वृत्तपत्रांचा वापर साधारण प्रमाणात करतात. तसेच ३.८ टक्के शिक्षक वृत्तपत्रांचा वापर कमी प्रमाणात करत असल्याचे आढळले.

३.४ महाविद्यालयातील शिक्षकांद्वारे ग्रंथालयातील विश्वकोशांचा अध्यापनासाठी वापर करण्याचे प्रमाण

सारणी क्र. ४: महाविद्यालयातील शिक्षकांद्वारे ग्रंथालयातील विश्वकोशांचा अध्यापनासाठी वापर करण्याचे प्रमाण दर्शविणारी सारणी

माहिती स्रोत	संख्या	टक्केवारी
मोठ्या प्रमाणात	११८	२९.५
साधारण प्रमाणात	१३१	३२.८
कमी प्रमाणात	१२५	३१.३
अजिबात नाही	२६	६.५
एकूण	४००	१००.०

काई–वर्गमूल्य: ७३.८६य स्वातंत्र्यांश: ३य तालिका मूल्य: ७.८२य च मूल्य: द०.०५

सारणी क्र. ४ मध्ये महाविद्यालयातील शिक्षकांद्वारे ग्रंथालयातील विश्वकोशांचा अध्यापनासाठी वापर करण्याचे प्रमाण दर्शविण्यात आले आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार २९.५ टक्के व ३२.८ टक्के शिक्षक शैक्षणिक उद्देशासाठी विश्वकोशांचा मोठ्या प्रमाणात व साधारण प्रमाणात वापर करीत असून ३१.३ टक्के शिक्षक विश्वकोशांचा वापर कमी प्रमाणात करतात. त्याचप्रमाणे ६.५ टक्के शिक्षक विश्वकोशांचा वापर करत नसल्याचे आढळले.

३.५ महाविद्यालयातील शिक्षकांद्वारे ग्रंथालयातील शोध प्रबंधाचा अध्यापनासाठी वापर करण्याचे प्रमाण

सारणी क्र. ५: महाविद्यालयातील शिक्षकांद्वारे ग्रंथालयातील शोध प्रबंधाचा अध्यापनासाठी वापर करण्याचे प्रमाण दर्शविणारी सारणी

माहिती स्रोत	संख्या	टक्केवारी
मोठ्या प्रमाणात	८२	२०.५
साधारण प्रमाणात	१७०	४२.५
कमी प्रमाणात	१३५	३३.८
अजिबात नाही	१३	३.३
एकूण	४००	१००.०

काई–वर्गमूल्य: १४०.१८य स्वातंत्र्यांश: ३य तालिका मूल्य: ७.८२य च मूल्य: द०.०५

सारणी क्र. ५ मध्ये महाविद्यालयातील शिक्षकांद्वारे ग्रंथालयातील शोध प्रबंधाचा अध्यापनासाठी वापर करण्याचे प्रमाण दर्शविण्यात आले आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार २०.५ टक्के व ४२.५ टक्के शिक्षक शैक्षणिक उद्देशासाठी शोध प्रबंधाचा मोठ्या प्रमाणात व साधारण प्रमाणात वापर करीत असून ३३.८ टक्के शिक्षक शोध प्रबंधाचा वापर कमी प्रमाणात करतात. त्याचप्रमाणे ३.३ टक्के शिक्षक शोध प्रबंधाचा वापर करत नसल्याचे आढळले.

३.६ महाविद्यालयातील शिक्षकांद्वारे तांत्रिक अहवालाचा अध्यापनासाठी वापर करण्याचे प्रमाण

सारणी क्र. ६: महाविद्यालयातील शिक्षकांद्वारे तांत्रिक अहवालाचा अध्यापनासाठी वापर करण्याचे प्रमाण दर्शविणारी सारणी

माहिती स्रोत	संख्या	टक्केवारी
मोठ्या प्रमाणात	८३	२०.८
साधारण प्रमाणात	१४४	३६.०
कमी प्रमाणात	१०३	२५.८
अजिबात नाही	७०	१७.५
एकूण	४००	१००.०

काई–वर्गमूल्य: ३१.३४य स्वातंत्र्यांश: ३य तालिका मूल्य: ७.८२य च मूल्य: द०.०५

सारणी क्र. ६ मध्ये महाविद्यालयातील शिक्षकांद्वारे तांत्रिक अहवालाचा अध्यापनासाठी वापर करण्याचे प्रमाण दर्शविण्यात आले आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार २०.८ टक्के व ३६.० टक्के शिक्षक शैक्षणिक उद्देशासाठी तांत्रिक अहवालाचा मोठ्या प्रमाणात व साधारण प्रमाणात वापर करीत असून २५.८ टक्के शिक्षक तांत्रिक अहवालाचा वापर कमी प्रमाणात करतात. त्याचप्रमाणे १७.५ टक्के शिक्षक तांत्रिक अहवालाचा वापर करत नसल्याचे आढळले.

४.० निष्कर्ष

४.१ महाविद्यालयातील शिक्षकांद्वारे ग्रंथालयातील पाठ्यपुस्तकांचा अध्यापनासाठी वापर करण्याचे प्रमाण

- प्राप्त माहितीच्या विश्लेषणावरून असे निदर्शनास येते की, संशोधनकार्यात सहभागी झालेले बहुतांश शिक्षक ग्रंथालयातील पाठ्यपुस्तकांचा अध्यापनासाठी मोठ्या प्रमाणात वापर करतात.

४.२ महाविद्यालयातील शिक्षकांद्वारे ग्रंथालयातील जर्नल्सचा अध्यापनासाठी वापर करण्याचे प्रमाण

- प्राप्त माहितीच्या विश्लेषणावरून असे निदर्शनास येते की, संशोधनकार्यात सहभागी झालेले बहुतांश शिक्षक ग्रंथालयातील जर्नल्सचा अध्यापनासाठी साधारण प्रमाणात वापर करतात.

४.३ महाविद्यालयातील शिक्षकांद्वारे ग्रंथालयातील वृत्तपत्रांचे अध्यापनासाठी वापर करण्याचे प्रमाण

- प्राप्त माहितीच्या विश्लेषणावरून असे निदर्शनास येते की, संशोधनकार्यात सहभागी झालेले बहुतांश शिक्षक ग्रंथालयातील वृत्तपत्रांचे अध्यापनासाठी मोठ्या प्रमाणात वापर करतात.

४.४ महाविद्यालयातील शिक्षकांद्वारे ग्रंथालयातील विश्वकोशांचा अध्यापनासाठी वापर करण्याचे प्रमाण

- प्राप्त माहितीच्या विश्लेषणावरून असे निदर्शनास येते की, संशोधनकार्यात सहभागी झालेले बहुतांश शिक्षक ग्रंथालयातील विश्वकोशांचा अध्यापनासाठी साधारण प्रमाणात वापर करतात.

४.५ महाविद्यालयातील शिक्षकांद्वारे ग्रंथालयातील शोध प्रबंधाचा अध्यापनासाठी वापर करण्याचे प्रमाण

- प्राप्त माहितीच्या विश्लेषणावरून असे निदर्शनास येते की, संशोधनकार्यात सहभागी झालेले बहुतांश शिक्षक ग्रंथालयातील शोध प्रबंधाचा अध्यापनासाठी साधारण प्रमाणात वापर करतात.

४.६ महाविद्यालयातील शिक्षकांद्वारे तांत्रिक अहवालाचा अध्यापनासाठी वापर करण्याचे प्रमाण

- प्राप्त माहितीच्या विश्लेषणावरून असे निदर्शनास येते की, संशोधनकार्यात सहभागी झालेले बहुतांश शिक्षक तांत्रिक अहवालाचा अध्यापनासाठी साधारण प्रमाणात वापर करतात.

५.० संदर्भ ग्रंथसूची

- डांगे, गौतम, प्रचलित शिक्षण पद्धतीत शिक्षकाची भूमिका आणि जबाबदारी, शिक्षण संक्रमण २०१७.
- देवरे, क. र. (२०१८). शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयीन ग्रंथालये, त्मअपमू वि तमेमंतबीए ७;५द्धए चचण १.३ण
- घंटे, पी.बी., ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र, युनिवर्सल प्रकाशन, २०१७.
- ॅमदए श्रण त ंदक ौपीए ॅण स्ण ;२००८द्धण म्गचसवतपदह जीम पदवितउंजपवद सपजमतंबल बवउचमजमदबम `जंदकंतके वित मसमउमदजंतल ंदक ीपही `बीववस जमंबीमतेए *ब्वउचनजमते – मकनबंजपवद*ए ५०;३द्धए चचण७८७.८०६ण
- च्तवइमतजए म्ण ;२००९द्धण प्दवितउंजपवद सपजमतंबल `ापससेरू ज्मंबीमत नदकमतेजंदकपदहे ंदक चतंबजपबमए *ब्वउचनजमते – म्कनबंजपवद*ए ५३;१द्धए चचण२४.३३ण
- थ्मदह स्ण ंदक श्रपी.स्पंद भ्ण।ण ;२०१६द्धण मिमिबजे वि जमंबीमतेश पदवितउंजपवद सपजमतंबल वद सपमिसवदह समंतदपदह ंदक `बीववस मिमिबजपअमदमेए *म्नतेंपं श्रवनतदंस वि डंजीमउंजपबेए ैबपमदबम ंदक ज्मबीदवसवहल म्कनबंजपवद*ए १२;६द्धए १६५३.१६६३ण
- ींददवदए ब्ण्ए त्मपससलए श्र ंदक ठंजमेए श्रण ;२०१९द्धण ज्मंबीमते ंदक प्दवितउंजपवद स्पजमतंबलरू न्दकमतेजंदकपदहे ंदक च्मतबमचजपवदे वि जीम ब्वदबमचजए *श्रवनतदंस वि पदवितउंजपवद सपजमतंबल*ए १३;२द्धए चचण४१.७२ण
- ैअमदेवदए ज्ण्ए ॅपसाए श्र ंदक ऊउंदए ज्ञण ळण ;२०२२द्धण प्दवितउंजपवद सपजमतंबल `ापससे ंदक समंतदपदह हंचेरू ैजनकमदजेश मगचमतपमदबमे ंदक जमंबीमतेश चमतबमचजपवदे पद पदजमतकपेबपचसपदंतल मदअपतवदउमदजंस `बपमदबमए जीम श्रवनतदंस वि ।बंकमउपब स्पइतंतपंदेीपचए ४८;१द्धए चण १०२४६५ण
- स्पए भ्ण्ए ीनए ै ंदक ॅनए क्ण ;२०२३द्धण प्उचंबज वि पदवितउंजपवद सपजमतंबलए `मसर्.किपतमबजमक समंतदपदह `ापससेए ंदक ंबंकमउपब मउवजपवदे वद ीपही `बीववस `जनकमदजेश वदसपदम समंतदपदह मदहंहमउमदजरू । `जतनबजनतंस मुनंजपवद उवकमसपदह ंदसलेपेए म्कनब प्दि ज्मबीदवसए २८ए चचण १३४८५दृ१३५०४ण